

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.11.5098>

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ KONSEPTİN ETNOLİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sevinc Əhmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0002-3409-0951>

sevincasger@gmail.com

Xülasə

Dilçilikdə lingvokulturologiya geniş tətbiq edilən sahədir. Bu sahə həm dilçiliyin, həm də mədəniyyətşünaslığın birləşdiyi yerdə duran elm sahəsidir. Lingvokulturologiyada konsept anlayışı kifayət qədər geniş sahəni əhatə edir. Konseptin tərkib hissələrinə dil vahidlərinin bütün leksik və qrammatik mənaləri daxildir. Konseptin başlıca əlaməti onun mentallığı ilə əsaslandırılır. Hər bir mental xüsusiyyətə malik olan dəyərlər kimi, konseptlər də təxəyyül məhsuludur. Tədqiqatın aktuallığı Azərbaycan və ingilis dillərinin konsept sferasında lingvistik tədqiqatlara digər sahələri (etnoqrafiya, folklor, tarix, ədəbiyyat və s.) cəlb etməklə ailə konseptinin tədqiqi, bu dillərin dünya dil mənzərəsində ailə, nəzəri struktur bazasını yaratmaq və hər iki dildə bu konseptin modelini formalaşdırmaq prinsipləri önə çıxır.

ETHNOLINGUISTIC FEATURES OF CONCEPTS IN AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES

Sevinc Ahmadova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Lingvoculturology is a widely applied field in linguistics. It is a scientific field that stands at the intersection of both linguistic and cultural studies. The concept of concept in lingvoculturology covers a fairly wide area. The components of the concept include all lexical and grammatical meanings of language units. The main feature of the concept is justified by its mentality. Like values that have every mental property, concepts are also a product of imagination. The relevance of the study The principles of studying the concept of family by involving other fields (ethnography, folklore, history, literature, etc.) in linguistic research in the concept sphere of the Azerbaijani and English languages, creating a theoretical structural basis for family in the world linguistic landscape of these languages, and forming a model of this concept in both languages come to the fore.

Key words: concept, ethnolinguistics, lingvoculturology, semantics, linguistics.

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Севиндж Ахмедова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Лингвокультурология – широко применяемая область лингвистики. Это научное направление, которое находится на стыке лингвистики и культурологии. Понятие языка в лингвокультурологии охватывает довольно широкую область. Компоненты понятия включают в себя все лексические и грамматические значения языковых единиц. Основная черта концепции обоснована ее менталитетом. Подобно ценностям, которые являются всяким ментальным свойством, концепции являются продуктом воображения. Актуальность исследования заключается в том, что на первый план выходят принципы изучения концепта «семья» путем привлечения других направлений (этнографии, фольклора, истории, литературы и т.д.) к лингвистическим исследованиям в концептосфере азербайджанского и английского языков, создания теоретической структурной основы семьи в мировом языковом ландшафте этих языков, формирования модели этого концепта в обоих языках.

Ключевые слова: концепция, этнолингвистика, лингвокультурология, семантика, лингвистика.

Giriş/Introduction

Müasir dilçilikdə “konsept” anlayışı müxtəlif elmi istiqamətlərdə – kognitiv dilçilik, etnolinqvistika, psixolinqvistika və s. çərçivəsində geniş tədqiq olunur. Konsept yalnız linqvistik vahid deyil, eyni zamanda insanın mədəni və mənəvi dünyasını əks etdirən, ictimai şüurda formalaşmış kompleks bir anlayışdır. Bu baxımdan konseptlərin öyrənilməsi dil və mədəniyyət arasında qarşılıqlı əlaqələrin dərk olunmasına mühüm töhfə verir. Etnolinqvistika isə konseptlərin formalaşmasında xalqın dünyagörüşünü, tarixi yaddaşını və milli kimliyini nəzərə alaraq, onların semantik strukturlarını və mədəni konnotasiyalarını təhlil edir.

Etnolinqvistikada konsept anlayışı. Etnolinqvistika – linqvistik və etnik amillərin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənən dilçilik cərəyanıdır. Bu cərəyana görə hər bir dil o dildə danışan xalqın tarixi inkişafının və mədəniyyətinin təzahürü hesab edilir. Müasir etnolinqvistikanın iki qolu vardır: a) öz mənbəyini Vilhelm fon Humboldtun ideyalarından götürən alman etnolinqvistikası (Ernst Kassirer, Yost Trir, Leo Vaysgerber); b) Benjamin Uorf və Eduard Sepirin tədqiqatlarına əsaslanan və Amerika hindi qəbilələrinin həyat tərzini, mədəniyyətini və dillərini öyrənən Amerika etnolinqvistikası. Etnolinqvistikaya görə, dil xalqın mənəvi və mədəni həyatının mühüm tərkib hissəsi olub, insanların dünyagörüşünə

və davranışına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Dilin təkcə struktur cəhətdən öyrənilməsinə yetərli hesab Vilhelm fon Humboldt və Sepir – Uorf təlimindən təsirlənən, bir növ dilin fəlsəfəsinə əsaslanan etnolinqvistikanın dolaşq və səhv cəhətləri də çoxdur. Məsələn, bu fəlsəfə dili ünsiyyət vasitəsi olaraq dəyərləndirməkdən daha çox insanla xarici aləm arasındakı “orta bir dünya”, aralıq hadisə hesab edir. Həmin fəlsəfi cərəyanın nümayəndələrinin fikrincə, dil “ictimai varlığı qavramaq üçün bir rəhbərlikdir” və insanların dünyagörüşü, davranışı ondan (dildən) asılıdır. Benjamin Uorfun fikrincə, hər dilin “öz metafizikası” vardır ki, o da insanların baxışlarını və davranışlarını istiqamətləndirir, qabaqcadan müəyyənləşdirir. Etnolinqvistika dil və psixologiya, dil və mədəniyyət, dil və tarix problemlərinin tədqiqi ilə də məşğul olur. Linqvokulturologiya dilçiliyin etnolinqvistikaya yaxın bir qolu olub, dil və mədəni anlayışlar arasındakı əlaqəni araşdırır.

Linqvokulturologiya yeni dilçilik istiqaməti kimi XXI əsrdə meydana gəlmişdir. Dil və mədəniyyətin qovuşuğunda meydana gələn bu dilçilik sahəsinin predmeti həm dil, həm də mədəniyyətdir. Burada dil yalnız kommunikasiya və dərkətmə vasitəsi kimi deyil, millətin mədəniyyət kodu kimi də nəzərdən keçirilir, yəni burada dil və mədəniyyətin qarşılıqlı təsiri öyrənilir. Bu elmin əsas vəzifəsi dilin mədəniyyətlə, etnosla, xalq mentaliteti ilə əlaqəsinin öyrənilməsi və təsviridir. Son illərdə aparılan tədqiqatlarda konsept məfhumunun şüuru strukturlaşdıran təfəkkür vahidi kimi öyrənilməsinə böyük yer ayrılır. Bu cür anlam çox perspektivləri olan koqnitiv dilçilik üçün səciyyəvidir. “*Koqnitiv dilçilik sahəsində “struktur, funksional, törəmə (generativ) dilçilik, kibernetika və linqvistik semantika sanki bir-birilə çulğalanmışdır*” [Abdullayev, 2006:50]. Y.S.Stepanov öz tədqiqatlarında ayrı-ayrı konseptlərin tarixinin öyrənilməsinin vacibliyini qeyd edirdi. “*Konseptin məzmunu çoxəsrlik inkişaf tarixinə baxmayaraq, kifayət qədər sabitdir. Bununla bağlı dilçilikdə konseptlərin sinxronik və diaxronik təsvir metodu tətbiq edilir. Konseptin “laylı” strukturu da məhz tarixi dəyişikliklərlə şərtlənir. Bu, tam məntiqidir, çünki hər bir tarixi mərhələdə çoxsaylı mənalardan biri aktual olur*” [Stepanov, 2006:40]. Söz konseptin formal təmsilçisidir. Buna görə də konseptin və onun tərkib hissələrinin təhlili söz strukturunun, yəni onun komponentlərinin təhlilindən başlayır. Dilin məna vahidlərinin məzmun aspektinin təhlili struktur-semantika çərçivəsində işlənilir və bu işin məqsədi mənalara minimum semantik hissələrə bölməkdən ibarətdir. Komponent təhlili lüğət təfsirlərinin əsasında yerinə yetirildiyi zaman tədqiq edilən dil vahidi üçün səciyyəvi olan diferensial əlamətlər üzə çıxır.

Azərbaycan dilçiliyində konsept. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, “konsept” termini Azərbaycan mədəniyyətsünaslığında və dilçilikdə müəyyən qədər işlənilib, təhlil olunub. Lakin müxtəlif elm sahələrində bu termin ən müxtəlif məna və məzmun qazanır. “Konsept” termini bir neçə elmi istiqaməti – ilk növbədə, koqnitiv psixologiyanı və koqnitiv dilçiliyi əhatə edir. Adları çəkilən elm sahələri təfəkkür

və şüur problemləri, informasiyanın qorunması və işlənməsi ilə, linqvomədəniyyətsünaşlıqla məşğul olur və onların təməl kateqoriyaları və postulatları ilə əmələ gələn nəzəriyyə çərçivəsində müəyyən edilir və dəqiqləşir. Lakin “konsept”adının əlaqədə olduğu mental obyektlər ümumi, yaxud spesifik soy əlamətlərinə malik deyil. İdeal sahəyə mənsub olmaq mənə və məzmunun, ideya və fikrin, məfhum və təsəvvürün, obraz və b. xüsusiyyətidir və onlar oxşardır. Konsept – insanın mental dünyasında mədəniyyətin əsas özəyidir. Konseptin strukturu üçqatlıdır: “1. Əsas, aktual əlamət; 2. aktual, tarixi əhəmiyyət kəsb etməyən əlavə, yaxud bir neçə əlavə, “passiv” əlamət; 3. zahiri, şifahi formada təqdim edilən, adətən, tam dərk edilməyən daxili forma. Müasir tədqiqatlarda mədəni konseptlər kollektiv şüurun dildə əks edilən çoxşaxəli mənəformaları kimi düşünülür” [Sternin, 2004:67]. V.İ.Karasikdən sonra biz də konseptləri ilkin mədəni törəmələr, söz mənalarının obyektiv əksi, müəyyən mənaya malik olan və buna görə də insan həyatının müxtəlif sferalarına translyasiya edilən, məsələn, ən çox rast gəlinən, dünyanı öyrənmə vasitələrindən biri olan anlayışın üstünlük təşkil etdiyi sfera (elm), obrazlılığın üstünlük təşkil etdiyi sfera (incəsənət) və fəaliyyətin üstünlük təşkil etdiyi sfera (məişət həyatı) hesab etməyi təklif edirik.

Linqvomədəni konsept elmin müxtəlif sahələrində istifadə olunan digər mental vahidlərdən (məsələn, ssenari, skript, anlayış, obraz, stereotip) bununla fərqlənir ki, diqqəti dəyər elementi üzərində cəmləşdirir. Konseptin mərkəzi qismində həmişə dəyər çıxış edir. Belə ki, konsept mədəniyyətin tədqiq edilməsinə xidmət edir, mədəniyyətin əsasında isə məhz dəyər prinsipi dayanır. Ş.Namazova konseptdən danışdıqda “mədəni şərtlənmiş” ifadəsini işlədir. Tədqiqatçı göstərir ki, bu ifadə altında “bir insan şüurunda yaranıb, dil və qeyri-dil vasitələri ilə çatdırıldıqda digər insanın şüurunda canlandırılan və ya tanınan anlayış, təsəvvür, təəssürat və s. nəzərdə tutulur”. Onun fikrincə, “aktivləşməyən konseptin mövcudluğu potensialdır” [Namazova, 2015:34]. Bu isə konseptin “təzahürü” üçün onun aktivləşməsinin, yəni dil (qeyri-dil) vasitələri ilə realizə olunmasının gərəkli olduğunu sübut edir. Dünya dilçiliyində, o cümlədən də Avropa və rus dilçiliyində “sahə” nəzəriyyəsinin, bu aspektdə konsept anlayışının işlənməsi tarixi çox da qədimə getmir.

Konsept müəyyən bir güclü (yəni diqqəti dəyər üzərində cəmləşmiş), kənarlara doğru assosiasiya vektorları ayrılan, şüur nöqtəsi ətrafında qruplaşır. Dil daşıyıcıları üçün daha çox aktual olan assosiasiyalar konseptin nüvəsini, daha az mənə kəsb edənlər isə periferiyanı təşkil edir. Konseptin dəqiq sərhədi yoxdur. Nüvədən kənara çıxdıqca assosiasiyanın getdikcə zəifləməsi müşahidə olunur. Konseptin mərkəzi nöqtəsinin aktual olduğu dil və ya nitq vahidi konseptin adı kimi qəbul edilir. Bir-birinə bağlı olan konsept sistemləri konseptosferanı əmələ gətirir. Biz mədəniyyətin global konseptosferasını və onun lokal konseptosfera adlandırılan bölmələrini ayırd edirik.

Karasikin qeyd etdiyi kimi, “*hal-hazırda yüzdən artıq konsept tədqiq edilməkdədir. Onların arasında ən çox təhlil edilən “tale”, “qəlb”, “əmək”, “sevgi”, “azadlıq” konseptləridir. Linqvomədəni konsept mənə, obraz və dəyər komponentlərindən ibarət*

mürəkkəb mental forma kimi təhlil edilə bilər” [Karasik, 2014:210]. Müasir Avropa dilçiliyində saysız-hesabsız konseptlər koqnitiv dilçilik aspektindən işlənmişdir. Konseptin anlayış, məfhum tərəfinin tədqiq edilməsi dilçi alimlərin də qeyd etdiyi kimi, onun seçilməsini, strukturlaşdırılmasını, tərifini və başqa konseptlər sırasında yerinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Konseptlər idealdır və şüur əsasında insanın şəxsi, hissi təcrübəsinin bazası üzərində formalaşan, fərdi hissi obrazlar olan universal predmet kodu kimi kodlaşır. Obrazlar isə konkretir, lakin onlar mücərrədləşərək hissi obrazdan təfəkkür obrazına çevrilə bilirlər. Konseptin obrazlı tərkib hissəsinə müraciət etdikdə həmin konseptlə bağlı təcrübənin, onun assosiativ əlamətlərinin təsviri nəzərdə tutulur. Ayrı-ayrı milli dillərin materialları əsasında da müxtəlif konseptlər işlənmiş və etnomədəni, psixolinqvistik, linqvokulturoloji məsələlər koqnitiv aspektdə təhlilə cəlb edilmiş, maraqlı nəticələr əldə edilmişdir.

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqələri problemi əsrlər boyu xarici və ölkə dilçilərinin əsərlərinin mərkəzi probleminə bir neçə əsr əvvəldən çevrilməsinə baxmayaraq, hazırda da aktuallığını itirməyib. Semasioloji və onomasioloji nəzəriyyələrin inkişafı dilin arxasındakı mental quruluşların araşdırılmasına kömək edən vasitə kimi dərk edilməsini üzə çıxardı. XX əsrin ikinci yarısında yeni bir elm – linqvokulturologiya yarandı. Linqvokulturologiyanın vəzifəsi dilin mədəniyyəti necə kodlaşdırdığı, bu və ya digər dil hadisələrinin hansı mədəni informasiya daşdığı barədə suallara cavab vermək idi.

Konseptuallaşma və kateqoriyalaşdırma proseslərinin araşdırılması problemləri linqvistika üçün ən mühüm problem olaraq qalmaqda davam edir. Ən çətin və günümüzə kimi cavabı tapılmamış məsələlərdən biri alimlərin biliklərin əsas kateqoriya forması və gerçəkliyin konseptləşdirilməsi vasitəsi olaraq qəbul etdiyi konseptin təsviri məsələsidir.

Etnolinqvistika mentalist elm kimi. Etnolinqvistika mentalist elmlərdəndir. Bu linqvistika mentalist baxışları tədqiq edir və inkişaf etdirir. Etnolinqvistika etnoqrafiya, tarix və dilçilik elmlərinin sərhəddində yaranmış ən yeni elm sahələrindəndir. Bu elm dilin mədəniyyətlə, xarici aləmlə, habelə xalqa dəvət ənənələri ilə bağlılığını öyrənir. Dilin mədəniyyətlə əlaqəsi elmdə yeni məsələ deyildir. Bu əlaqə çox-çox qədimlərdən bəri tədqiqatçılar tərəfindən dönə-dönə qeyd olunmuşdur. Məşhur bir kəlam da var: “Mənə mükəmməl dil verin, sizə mükəmməl mədəniyyət verim”. Etnolinqvistika elmi bu qədim, ənənəvi problemi yeganə problem hesab edir, onu dərinlən və ətraflı tədqiq etməklə məşğul olur. Dilin mədəniyyətlə, xalq adətləri ilə, hətta dərk etmə ilə münasibəti məsələsində etnolinqvistika dilə mühüm, aparıcı funksiya kimi istinad edir. V.Humboldt yazırdı ki, insanın əşyalara münasibəti bütünlükdə dildən asılıdır, dillə əlaqədardır. Dili yaratmış insan özünü bu dilin ixtiyarına verir. Dil insan ilə xarici aləm arasında “aralıq dünya” mövqeyi tutur və dilin leksikası xüsusi milli dünyagörüşü əks etdirir. Konseptlər, öz növbəsində, təkcə insan fəaliyyətinin elm və incəsənət kimi mühüm sahələrində deyil, gündəlik həyatında da özünü nümayiş etdirir. Hər bir dildə mədəniyyət ümuminsan və etnomədəni cəhətlərə malikdir. Hər bir dilin özünəməxsus mədəni

semantikasını var. Bu semantika dildə ümumi şəkildə ifadə olunur. Konkret xalqın özünəməxsus mədəniyyəti, mədəniyyətin isə universal komponentləri meydana çıxır. Universal semantik komponentlər yaranır. Mədəniyyətlərarası ümumilik formalaşır. Hər bir xalqın mədəniyyəti ilə konseptosfera (təsəvvür mühiti kimi tərcümə edirik), yəni təsəvvür mühiti formalaşır, təyin olunur.

Nəticə/Conclusion

Aparılmış müqayisəli təhlil göstərdi ki, konseptlər həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində yalnız lüğəvi mənalara məhdudlaşmır; onlar xalqın tarixi təcrübəsini, mədəni dəyərlərini və dünyagörüşünü özündə ehtiva edən mürəkkəb semantik strukturlardır. Hər bir dil daşıyıcısının konseptual dünyası onun aid olduğu etnosun mentaliteti, dini inancları, adət-ənənələri və sosial-mədəni reallıqları ilə sıx bağlıdır. Tədqiq olunan nümunələr əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, bəzi ümumbəşəri konseptlər (məsələn, “azadlıq”, “vətən”, “ailə”) hər iki dildə mövcud olsa da, onların semantik çalarları və mədəni yükləri fərqli ola bilər. Bu fərqlər dilin yalnız kommunikativ vasitə deyil, həm də mədəniyyət daşıyıcısı olduğunu bir daha təsdiqləyir. Beləliklə, konseptlərin etnolingvistik təhlili dil və mədəniyyət arasında olan qarşılıqlı asılılığın daha dərinlən anlaşılmasına imkan verir və mədəniyyətlərarası dialoq üçün zəmin yaradır. Azərbaycan və ingilis dillərində konseptual sistemlərin öyrənilməsi həm dilçilik, həm də mədəniyyətşünaslıq baxımından mühüm elmi və praktiki əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Abdullayev, Ə.Ə. (2006). Kognitiv dilçiliyin əsasları / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: Sabah. – 228 s.
2. Степанов, Ю.С. (2005). Методы и принципы современной лингвистики / Ю.С.Степанов. 5-е изд. – Москва: Едиториал УРСС. – 309 с.
3. Стернин, И.А. (2004). Когнитивная интерпретация в лингвокогнитивных исследованиях // – Тамбов: Вопросы когнитивной лингвистики. – №1, – с. 65-69
4. Namazova, Ş. (2015). Kognitiv dilçilikdə “konsept” məsələsinə müasir yanaşmalar // “Dil və ədəbiyyat”. – Bakı: – №2, – s.34-36.
5. Карасик, В.И. (2004). Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И.Карасик. – Волгоград: Перемена. – 390 с.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 21.07.2025

Qəbul edilib 14.08.2025

Nəşrə tövsiyə edib *Ülviyyə Hacıyeva*
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent